

Felvezetés

Hangsúlyosan Lisszaboni Szerződés hatályba lépését követően¹ – különösen az elmúlt években – egy egészen új csapásirány mentén indult meg a politikai és közjogi diskurzus az Európai Unió és a tagállamok alkotmányos viszonya tekintetében: az érdeklődés középpontjába az Európai Unióról szóló szerződés (a továbbiakban: EUSz) 4. cikk (2) bekezdésében említett „nemzeti identitás” fogalma került.² E nehezen meghatározható tartalmú, sok szempontból szimbolikusnak szánt³ fogalom mentén jelentek meg a szakirodalomban és a joggyakorlatban egyaránt a különféle identitás és önazonosság fogalmak.

E kérdéskör máig alapvetően tisztázatlan, vagy legalábbis nem kielégítően tisztázott területeket érint: hol húzódik a határ a tagállami és a közösségi kompetenciák között, meddig terjedhet a közösségi integráció? Különösen annak fényében jelentős e kérdéskör, hogy a közösségi jog „jól láthatóan és jelentős mértékben beavatkozik a tagállamok belső viszonyaiba, és mert a közösségi jog eredeti (és nem delegált) hatalomnak tartja önmagát”.⁴ Az Unió és a tagállamok közötti viszony többféle aspektusból is vizsgálható, ám jelen tanulmány kifejezetten a közösségi jog és a nemzeti alkotmányos identitás viszonyának jogtudományi irányú vizsgálatára szorítkozik. E téma központi eleme a nemzeti alkotmányos identitás fogalmának körüljárása, amely – Trócsányi László megfogalmazásában – kitorési pont a tagállami alkotmányok számára az uniós jog abszolút elsőbbségéből,⁵ majd annak vizsgálata, hogy e fogalom mennyiben hívható föl a joggyakorlatban a közösségi jog ellenében.

A téma jelentőségét növeli, hogy 2018. június 20-án – második nekifutásra – elfogadta az Országgyűlés az Alaptörvény 7. módosítását, így Magyarország alkotmányos önazonossága, mint védendő alkotmányos érték *expressis verbis* az Alaptörvény részévé vált. Ennek megfelelően Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme immár az állam minden szervének kötelessége [Alaptörvény R) cikk (4) bekezdés]. Az európai integráció korlátjának szánt fogalom alaptörvényi megjelenésének előzményeként pedig felhívandó az Alkotmánybíróság – egyre hangsúlyosabban megjelenő igényre reflektáló – 22/2016. (XII. 5.) AB határozata:

„Az Alkotmánybíróság a tagállamok alkotmánybírósági feladatokat ellátó legfelsőbb bíróságai, illetve alkotmánybírósági gyakorlatának áttekintése alapján megállapította, hogy saját hatáskörében, erre irányuló indítvány alapján kivételes esetekben és ultima ratio jelleggel, azaz a tagállamok közötti alkotmányos párbeszéd tiszteletben tartása mellett vizsgálhatja, hogy az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdésén alapuló hatáskörgyakorlás folytán sérül-e az emberi méltóság, más alapvető jog lényeges tartalma, vagy Magyarország szuverenitása (ideértve az általa átadott hatáskörök terjedelmét is), illetve alkotmányos önazonossága.” [46].

Identitás fogalmak

Az elmúlt években számos szerző többféle módszertan szerint kísérelte meg feltárni a nemzeti-, illetve alkotmányos identitás fogalmak tartalmát, ugyanakkor kielégítő eredmény e tekintetben még nem született. Ennek oka, hogy e fogalmak inkább politikai fogalmak,⁶ amelyek tartalma az adott szerző, illetve értelmező testület értékválasztásától is függ. Ezzel összefüggésben a fogalom kidolgozatlan és mellőzi a világos határvonalakat.⁷

Itt rögtön érdemes különbséget tenni az EUSz 4. cikk (2) bekezdésében megjelenő „nemzeti identitás”, valamint a szakirodalom és különösen a joggyakorlat által hangsúlyosabban tárgyalt „alkotmányos identitás”, „nemzeti alkotmányos identitás” vagy éppen „alkotmányos önazonosság” között, hiszen – ahogy arra Rixer Ádám is utalt – nem azonos tartalmú fogalmakról van szó.⁸ Utóbbiak a „nemzeti identitás” fogalmának jogi természetű megfelelői.⁹ A két fogalom nem is cserélhető fel egymással, ugyanis előzmény-következmény viszonyban vannak egymással, hiszen a nemzeti identitás politikai, kultúrantropológiai fogalma jelenik meg az alkotmányozás folyamatában és származik át az alkotmányok szövegébe.¹⁰ A „nemzeti identitás” ebből kifolyólag tágabb tartalmú fogalom, beletartoznak bizonyos kulturális, vallási, nyelvi, egyéb közösségi identitás kérdések is.¹¹ Itt megjegyzendő, hogy a történeti alkotmánnyal rendelkező államok esetén nyilván nem beszélhetünk alkotmányozásról, vagy az alkotmány konkrét szövegéről,¹² viszont beszélhetünk a történeti fejlődés, a hagyomány útján kialakult alkotmány normatív tartalmáról, amelyben még a kartális alkotmányozásnál is egyértelműen képeződik le a „nemzeti identitás” jogi tartalma. Ilyen értelemben nincs különbség abban az esetben sem, ha az állam identitásáról értekezünk.¹³

A továbbiakban a „nemzeti identitás” alkotmányjogi leképeződéseként megjelenő fogalmat fogom használni („alkotmányos identitás”, „nemzeti alkotmányos identitás”, „alkotmányos önazonosság”), és „alkotmányos identitás”-ként fogok rá hivatkozni.

A „nemzeti identitás” alkotmányjogi leképeződéseként megjelenő alkotmányos identitás alapja elsősorban az alkotmány tételes szövegéből kiindulva, annak értelmezésében le lehet fel, figyelembe véve az alkotmányos változások összefüggéseit.¹⁴ Ha pedig az alkotmány tételes szövegéből indulunk ki, érdemes egy pillanatra megállni, hogy pontosan mit is tekinthetünk alkotmánynak. Csink Lóránt elkülöníti az alkotmány pozitivistá és értékközpontú felfogását.¹⁵ A pozitivistá alkotmány-fogalom alapvetően Hans Kelsen Adolf J. Merkl-el közösen kidolgozott közismert joglépcső elmélet keretében kidolgozott ún. alapszabály (Grundnorm) fogalmára épül. Ennek lényege, hogy a nem azonos szintű általános és egyedi jogi normák hierarchikus rendszere egy axiomatikus alapszabályra épül,¹⁶ amely formálisan és materiálisan is meghatározza valamennyi jogi norma érvényességét, és amely ennek megfelelően maga a tartalmi értelemben vett alkotmány.¹⁷ Ehhez képest a felvilágosodás korának társadalmi szerződés elméleteiből fejlődött értékközpontú felfogás szerint az alkotmány azon elvek és értékek katalógusa, amelyre egy adott állam felépül.¹⁸ A modern alkotmányok alapvetően inkább fenti felfogásból merítenek, természetesen jelentős – alkotmányos hagyományokból eredő, alkotmánytípusokhoz kapcsolódó – különbségekkel.

Az identitás szó legáltalánosabb értelemben azonosságot, önazonosságot jelent, amely alapvetően azon szociálpszichológiai jelenségre utal, amely az egyik legfontosabb

közvetítő funkció az egyén és a társadalom között.¹⁹ Maga a fogalom a társadalomtudományi vizsgálódások körében tágult és viszonylag hamar szociális, kollektív identitásként is megfogalmazásra került.²⁰ Martonyi János a fogalom értelmezése kapcsán utal arra, hogy identitás többretegű fogalom, többszörös kötődések határozzák meg: „*tartozunk egy nemzethez, de ugyanakkor tartozhatunk egy egyházhhoz, vallási csoporthoz és kötődhetünk etnikai csoporthoz is*”, valamint „*tartozhatunk egy politikai párthoz vagy más csoporthoz*”, és így tovább.²¹ A „nemzeti identitás”, valamint annak alkotmányjogi leképeződése, az alkotmányos identitás kollektív identitás fogalmak, így – ahogy Drinóczi Tímea is hangsúlyozza – kiemelkedő jelentősége van annak, hogy ki vagy mi határozza meg, és mivel szemben, mi ellenében annak tartalmát.²² Ha elfogadjuk, hogy az alkotmányos identitás tartalma az alkotmány tartalmán keresztül tárható fel, adja magát a lehetőség, hogy megkeressük az alkotmány autentikus értelmezésére hivatott szereplőt. Magyarország tekintetében – az Alaptörvény, valamint az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény alapján – az Alkotmánybíróság rendelkezik az autentikus alkotmányértelmezés hatáskörével, mint az Alaptörvény védelmének legfőbb szerve. Az Európai Unió tagjairól összességében elmondható, hogy az alkotmánybíráskodás funkciójával rendelkező szervek lesznek azok, amelyek jogosultak az adott alkotmány autentikus értelmezésére, ebből kifolyólag pedig arra, hogy meghatározzák az alkotmányos identitás tartalmát. Az ugyanakkor már egy következő szintje a problémakörnek, hogy az így kimunkált tagállami alkotmányos identitás tartalom mennyiben köti a kötelezettségszegési eljárásokban, valamint uniós jogi aktusok normakontroll eljárásaiban döntési kompetenciával rendelkező Európai Unió Bíróságát (EUSz 19 cikk/258/206. cikk, 263-264. cikk). Az EUSz 4. cikk (2) bekezdése alapján csak annyi bizonyos, hogy az Európai Unió Bírósága köteles figyelembe venni a tagállam nemzeti identitását, ezzel azonban nem jutunk messzire, hiszen nem tisztázott, hogy annak tartalmát mi alapján tárja fel a luxemburgi testület esetleges eljárásai során.²³

Az alkotmányos identitás tartalma

Messze a teljesség igénye nélkül érdemes egy pillantást venni pár tagállami megoldásra.

A német Alkotmánybíróság már a '70-es évek elején az uniós jog németországi alkalmazhatóságát a német Alaptörvénnyel megegyező minőségű alapjogvédelemtől („nemzeti szintű védelem elve”) tette függővé.²⁴ A német testület később kidolgozta az „ultra vires” tesztet, amelynek a lényege volt, hogy amennyiben világos, hogy hiányzik szükséges felhatalmazás, tehát a z uniós jogi aktus túlmegy a z átengedett hatáskörön, akkor az Alkotmánybíróság megállapíthatja az alkalmazási tilalmat.²⁵ Az „ultra vires” teszt mellett, vagy ahelyett az OMT-vel (Outright Monetary Transactions) kapcsolatos előzetes döntéshozatali eljárásra irányuló indítvány kapcsán a német Alkotmánybíróság már hangsúlyosan hivatkozik az alkotmányos önazonosság fogalmára.²⁶ E körben a német Alaptörvény örökkévalósági klauzulájára szoktak hivatkozni [Grudgesetz 79. cikk (3) bekezdés], amely alapján Németország alkotmányos önazonosság fogalmába tartoznak az alapvetőjogok védelme, a jogállamiság, a szociális állam koncepciója, valamint a föderatív berendezkedés.²⁷ Ám e tekintetben nem tisztázott, hogy az örökkévalósági klauzula által érintett elvek és értékek tekintetében pontosan mi az a speciális, sajátosan német alkotmányos identitás, amely különbözik az EUSz 2. cikkében felhívott értékektől.²⁸

Franciaország esetén kiemelt jelentősége van a „szabadság, egyenlőség, testvériség” alapvető rendező elveinek, a laicitásnak, a szolidaritásnak, kiemelt fontosságú a köztársasági államforma, az ország oszthatatlanságának doktrínája, valamint a francia nyelv védelme.²⁹ Franciaország ezen inherens elvei nem sérülhetnek a közösségi jog érvényesülésekor.³⁰ Lengyelország határozottan kiállt a közösségi jog elsőbbsége ellen, hirdetve az alkotmány primátusát.³¹ A csatlakozási szerződések kapcsán a lengyel Alkotmánybíróság kimondta, hogy az alkotmány alapján tilos az adott állami szerv összes hatáskörének átruházása, valamint eleve nem ruházhatók át azok a döntések, amelyek az alkotmány alapvető elveit (*acquis constitutionnel*) részletezik, az egyén jogaira vagy az állam identitására vonatkoznak. E körbe tartoznak különösen az emberi méltóság és az alapjogok tiszteletben tartása, az államiság elve, a demokratikus kormányzás, a jog-állam, a szociális igazságosság, a szubszidiaritás elve. Az alkotmányos identitás kapcsán kifejezésre került, hogy az alkotmányos identitás szorosan kapcsolódik a nemzeti identitáshoz, amely utóbbi magában foglalja a hagyományt és a kultúrát is.³² Mindezek mellett természetesen rögzítette a lengyel testület azt is, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozási szerződések összeférnek a lengyel alkotmánnyal.³³

Ugyanakkor utalni szükséges azon államokra is, amelyek alkotmányos gyakorlata eddig nem kérdőjelezte meg a közösségi jog abszolút elsőbbségének elvét. Ilyen tagállamok például Hollandia, Finnország, Luxemburg.³⁴

Az Európai Unió Bíróság gyakorlata – ahogy arra Rixer Ádám is rámutat – a közösségi jog elsőbbségét meglehetősen abszolútként kezeli, amelynek célja, hogy a közösségi jog egységes, egyenlő és hatékony érvényesülése ne szenvedjen csorbát. Ebből következően pedig az Európai Unió Bírósága dönthet a nemzeti identitás arányos korlátozása mellett. Itt Rixer Ádám fölhívja a figyelmet arra is, hogy az Európai Unió szuverén államok együttműködésén alapuló nemzetközi szervezet, amelynek „alkotmányos toleranciát” kell mutatnia a tagállamok felé.³⁵ Az Európai Unió Bíróságának eddigi gyakorlata alapján nagy általánosságban annyi mondható el, hogy minél közelebbi kapcsolatban áll a nemzeti identitásra való hivatkozás alapja az EUSz 2. cikkében foglalt alapelvekhez, az uniós identitáshoz, annál kevésbé valószínű, hogy az Európai Unió Bírósága elfogadja a hivatkozást.³⁶ E körben Varga Zs. András kifejtette, az EUSz 2. cikkével normatív rangra emelt alapelvek közül a jogállamiság elvének értelmezési körébe tartozó kérdések okozhatják a legjelentősebb konfliktust az Európai Unió és a tagállamok között.³⁷

A magyar Alkotmánybíróság gyakorlatából e dolgozat a legutóbbi 22/2016. (XII. 5.) AB határozat pár gondolatát emeli ki.³⁸ Ahogy a dolgozat elején e határozatból idézett szövegrészből kiderül [46], az Alkotmánybíróság kifejezte elvi igényét arra, hogy az Európai Unió működését, mint közös hatáskörgyakorlást három szempontból alkotmányossági vizsgálatnak vessen alá: alapjogi kontroll, szuverenitáskontroll, identitáskontroll [46].³⁹ A határozatot az elmúlt lassan két évben kritikai vizsgálat alá vonta a jogtudomány, rávilágítva számos problémára, amelyekkel azonban e körben nem foglalkozom.⁴⁰ Egy kérdés: Az Alkotmánybíróságnak jelenleg nincs konkrét hatásköre a közösségi jog felülvizsgálatára. Ennek megfelelően pedig kérdés, hogy milyen eljárásban kerülhet sor az Alkotmánybíróság vizsgálatára.⁴¹ A helyzet az Alaptörvény 7. módosításával annyiban változott, hogy 2018. június 20-a óta az Alaptörvény R) cikkének (4) bekezdése alapján az állam minden szervének – így az Alkotmánybíróságnak is – kötelessége alkotmányos

önazonosság védelme. Ez természetesen önmagában csupán annyit jelent, hogy az Alkotmánybíróságnak immár elvben fel kell, hogy lépjen az alkotmányos identitás védelmében az eljárásai során,⁴² ugyanakkor a hatékony fellépés érdekében szükséges e kötelezettség konkrét alkotmánybírói hatáskör formájában való megjelenése is.

Az Alkotmánybíróság az európai gyakorlatra alapozva rögzíti, hogy az Európai Unió tagállamai a szerződések urai [32], amely eredményeként alkotmányos igények állnak fenn az Európai Unióval szemben [45].⁴³

Az Alkotmánybíróság Magyarország alkotmányos identitásának tartalma kapcsán csupán a kereteket jelölte ki, amelyet az Alaptörvény egésze, illetve egyes rendelkezései alapján, az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése szerint azok céljával, a Nemzeti Hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban, esetről-esetre bont ki [64]:

„Magyarország alkotmányos önazonossága nem statikus és zárt értékek jegyzéke, ugyanakkor több olyan fontos összetevője kiemelhető példálódzó jelleggel, amelyek azonosak a ma általánosan elfogadott alkotmányos értékekkel: a szabadságjogok, a hatalommegosztás, a köztársasági államforma, a közjogi autonómiák tisztelete, a vallásszabadság, a törvényes hatalomgyakorlás, a parlamentarizmus, a jogegyenlőség, a bírói hatalom elismerése, a velünk élő nemzetiségek védelme. Egyebek mellett ezek történeti alkotmányunk olyan vívmányai, amelyeken az Alaptörvény és általa a magyar jogrendszer nyugszik” [65].

Az Alkotmánybíróság a történeti alkotmány vívmányait tehát összekötötte az alkotmányos önazonosság fogalmával. E fogalmi összekapcsolást az alkotmányozó szövegszerűen is beemelte az Alaptörvény preambulumba, annak – már hivatkozott – 7. módosításával, ennek megfelelően pedig rögzíthető, hogy Magyarország alkotmányos önazonossága a történeti alkotmányban gyökerezik.

A történeti alkotmány vívmányaival kapcsolatban az Alkotmánybíróság gyakorlata még jelenleg is formálódik. Jelenleg vívmánynak tekinthetők a bírói függetlenség⁴⁴, a közigazgatási bírászkodás intézménye⁴⁵, a bírák fegyelmi felelőssége⁴⁶, a sajtószabadság⁴⁷ egyházak önállósága és vallásszabadság⁴⁸, valamint az önkormányzatok rendeletalkotási joga⁴⁹. Ezek a vívmányok azonban egyetlen esetben sem valamely uniós aktus ellenében jelentek meg az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Egy biztos: az Alaptörvény 7. módosítását, valamint az Alkotmánybíróság identitás-határozatát követően mindenképpen szükséges lesz a vívmányokhoz való viszony újragondolása.⁵⁰

Az Alaptörvény immár bizonyos sarokpontokat is meghatároz – igazodva az EUSz 4. cikk (2) bekezdésében foglaltakhoz – Magyarország önazonosságának megragadásához: a közösségi hatáskörgyakorlásnak „összhangban kell állnia az Alaptörvényben foglalt alapvető jogokkal és szabadságokkal, továbbá nem korlátozhatja Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogát” [Alaptörvény E) cikk (2) bekezdés]. A módosításhoz fűzött indokolás szerint „tagállam nemzeti identitásának meghatározása értelemszerűen az adott állam és az azt alkotó politikai közösség legalapvetőbb, elvitathatatlan joga, amely elsősorban, de nem kizárólag, annak alkotmányában jelenik meg”, az uniós jog értelmében [EUSz 4. cikk (2) bekezdés] pedig, a tagállamok nemzeti és politikai önazonossága szempontjából jelentősnek ítélt, alkotmányában megjelenő politikai és társadalmi

értékválasztását nem lehet megkérdőjelezni”. Ennek megfelelően az alkotmányozó célja nem más, mint kizárólagos igénykifejezés a közösségi jog korlátjaként megjelenő nemzeti identitás tartalmának meghatározására, amelyet az Alaptörvény R) cikk (4) bekezdésében lefektetett általános állami kötelezettség révén kíván – elsősorban jogalkotási és alkotmánybíráskodási tevékenység gyakorlásával – érvényesíteni. Hogy mindez miként érvényesül majd a közösségi jogrend és a hazai jogrend közötti jövőben felmerülő konfliktusokban, mennyiben fogja meghatározni az Európai Unió és Magyarország közötti alkotmányos párbeszédet, az elkövetkező években fog körvonalazódni. E kérdés már csak azért is érdekes, mert a már korábban is említett hatásköri szabályok szerint Európai Unió Bírósága dönt e konfliktusokban, ugyanakkor nem egyértelmű, hogy honnan fogja tudni, h mi a nemzeti identitás tartalma.⁵¹

Trócsányi László a magyar alkotmányos identitás kapcsán kiemeli, hogy az Alaptörvény szellemisége egyedi, ugyanis kifejezetten hangsúlyos preambulummal, abban foglalt értékcatalogussal rendelkezik a „Nemzeti Hitvallás” keretében⁵², amely a magyar alkotmányos identitás tartalmának alkotmánybírási kibontásában fontos szerepet fog betölteni. A rendszerváltást követő alkotmány az adott történelmi és politikai viszonyokra (szakítása szocialista ideológia értékrendszerével) reflektálva értéksemlegességre törekedett⁵³, különös hangsúly fektetett a jogbiztonság jogállami követelményére.⁵⁴ Az Alaptörvény tehát határozottan szakított az értéksemlegesség látszatával.

Levezetés

Az alkotmányos identitás az Európai Unió aktusaival szemben körvonalazódó alkotmányos eszköz, amely azonban a jog számára nehezen kézzelfogható, hiszen túlzottan absztrakt elvek mentén kívánja korlátok közé szorítani az Európai Unió Bírósága által alapvetően tágran értelmezett hatásköröket.⁵⁵ Az sem tisztázott, hogy voltaképpen mi is a tényleges különbség a szintén túlzottan felhígult szuverenitás fogalmához képest.

E tekintetben – ahogy az Alkotmánybíróság is utal rá [33], [45], [46] – elengedhetetlen az alkotmányos párbeszéd.⁵⁶ Ezzel kapcsolatban azonban felhívja a figyelmet Chronowski Nóra és Vincze Attila, hogy az alkotmányos párbeszédnek van intézményesített formája az Európai Unióban (előzetes döntéshozatali eljárás), amellyel az Alkotmánybíróság eddig még nem élt.⁵⁷ Az a tény, hogy az Európai Unió nem állam, a tagállamok független és önálló államhatalommal rendelkeznek, konstituálja a tartós politikai konfliktust az integráció mélységét illetően az Európai Unió és a tagállamok között. Dani Rodrik, a Harvard Egyetem nemzetközi politikai gazdaságtan professzora vázolta fel a „világgazdaság politikai trilemmáját”, amely szerint a szorosán globalizált gazdaság, a nemzetállamok rendszere, valamint a demokratikus politikai berendezkedés egyszerre nem valósulhat meg, valamelyik tényező szükségszerűen ki kell, hogy essen.⁵⁸ Más összefüggésben a szuverenitás fogalmát az Európai Unió viszonylatában elemezve Jakab András szintén utal a konfliktus feloldhatatlanságára.⁵⁹

1 Drinóczi Tímea: Az alkotmányos identitásról, Mi lehet az értelme az alkotmányos identitás alkotmányjogi fogalmának, MTA Law Working Papers, 2016/15, 35.; Kis Kelemen Bence: Alkotmányos identitás innen és túl, Magyar Jog, 2017/4, 197.

2 Maga a fogalom a Maastrichti Szerződésben, 6. cikk (3) bekezdésében jelent meg.

3 Drinóczi (2016) i.m., 35.

4 Jakab András: *Az európai alkotmányjog nyelve*, Budapest, A Nemzeti Közszerológáti Egyetem kiadványa, 2016, 109.

5 Trócsányi László: *Alkotmányos identitás és európai integráció*, in PÁL József – Vajda Zoltán (szerk.): *Szegedi Egyetemi Tudástár 7.*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014, 71.

6 Trócsányi László: *Nemzeti alkotmányok, európai integráció és alkotmányos identitás*, in Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára*, Szeged, 2015, 320.

7 Fröhlich Johanna: *Az alkotmányértelmezési módszerek igazolása*, A doktori értekezés tézisei, Budapest, 2017, 9.

8 vö. Kis Kelemen (2017) i.m., 198-199.

9 Rixer Ádám: *Az identitás-vita újabb fejleményei Magyarországon*, *Glossa Iuridica*, 2017/1-2, 148.

10 Drinóczi (2016) i.m., 33.; Rixer Ádám ehhez még hozzáteszi, hogy diktatúrák esetén ez a megállapítás nem igazolható. Rixer (2017) i.m., 149.

11 Sulyok Márton: *Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában*, in Jakó Mira Anna (szerk.): *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonylatában*, Szeged, Generál Nyomda Kft., 2014, 60.

12 Kis Kelemen (2017) i.m., 199.

13 I. Drinóczi (2016) i.m., 33-34.

14 Sulyok (2014) i.m., 46.

15 Csink Lóránt: *Az Alaptörvény identitása – honnan hová?*, in Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára*, Szeged, 2015, 135.

16 Kelsen, Hans: *Tiszta Jogtan*, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2001, 35.

17 Kelsen (2001) i.m., 41-42.

18 Csink (2015) i.m., 135.

19 Csepeli György: *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 516.

20 Drinóczi (2016) i.m., 31.

21 Martonyi János felszólalása a Párbeszéd és Identitás nemzetközi konferencián, 2015. április 23-24., in Sulyok Márton (szerk.): *Párbeszéd és Identitás, Az alkotmányos identitás alapkérdései*, Budapest, Magyar Közlöny Lapés Könyvkiadó Kft., 2016, 38.

22 Drinóczi (2016) i.m., 32.

23 vö. Kis Kelemen (2017) i.m., 199.

24 Solange I. [BVerfGE 37, 271], Solange II. [BVerfGE 73, 339]

25 A német Alkotmánybíróság gyakorlata szerint azonban csak abban esetben fordulhatott volna elő valóban az „ultra vires” kontroll alkalmazása, ha a hatáskörtúllépés ténylegesen és egyértelműen kézenfekvő. Azonban ehhez szükséges lett volna, hogy az Európai Unió Bírósága is így gondolja. I. Chronowski Nóra – Vincze Attila: *Önazonosság és európai integráció – az Alkotmánybíróság az identitáskeresés útján*, Jogtudományi Közlöny, 2017/3, 118-119.

26 Drinóczi (2016) i.m., 8.

27 Trócsányi (2014) i.m., 70.; Kis Kelemen (2017) i.m., 200.; Sulyok (2014) i.m., 52.

28 Chronowski-Vincze (2017) i.m., 119.

29 Trócsányi (2014) i.m., 70.

30 Kis Kelemen (2017) i.m., 200.

31 Kis Kelemen (2017) i.m., 200.; Sulyok (2014) i.m., 53.

32 I. Drinóczi (2016) i.m., 9-10.

33 Drinóczi (2016) i.m., 10., Kis Kelemen (2017) i.m., 200.

34 *Blutman László: Szürkületi zóna: az Alaptörvény és az uniós jog viszonya, Közjogi Szemle, 2017/1, 4.*

35 Rixer (2017a) i.m., 155.

36 Drinóczi (2016) i.m., 27.

37 I. Varga Zs. András felszólalása a Párbeszéd és Identitás nemzetközi konferencián, 2015. április 23-24., in Sulyok Márton (szerk.): *Párbeszéd és Identitás, Az alkotmányos identitás alapkérdései*, Budapest, Magyar Közlöny Lapés Könyvkiadó Kft., 2016, 92-94.

38 Az Alkotmánybíróság gyakorlatához I. Drinóczi (2016) i.m., 21-25.; 143/2010. (VII. 14.) AB hat., 12/2013. (V. 24.) AB hat., 23/2015. (VII. 7.) AB hat.

39 Blutman (2017) i.m., 3.

40 E kérdésekről ld. Chronowski-Vincze (2017) i.m., Blutman (2017) i.m.

41 I. Blutman (2017) 5-6.

42 Erre utal Rixer Ádám is még az alkotmányozó által meg nem szavazott alaptörvény-módosítási kísérlet kapcsán. Rixer Ádám: *A vívmány-teszt*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017, 54.

43 Blutman (2017) i.m., 3.

44 33/2012. (VII. 7.) AB hat., 25/2013. (X. 4.) AB hat., 2/2016. (II. 8.) AB hat., stb.

45 17/2015. (VI. 5.) AB hat.

46 21/2014. (VII. 15.) AB hat

47 28/2014. (IX. 29.) AB hat

48 6/2013. (III. 1.) AB hat

49 29/2015. (X. 2.) AB hat

50 Rixer (2017b) i.m., 56.

51 Rixer (2017b) i.m., 57.

52 Trócsányi (2015) i.m., 324.

53 Egyébként fogalmilag lehetetlen az „értékmentes alkotmány”.

54 Horkay Hörcher Ferenc: *A Nemzeti Hitvallásról*, In Jakab András – Körösi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*, Budapest, MTATKPTI – Új Mandátum Kiadó, 2012, 288.

55 Blutman (2017) i.m., 2.

56 Kis Kelemen (2017) i.m., 199.

57 Chronowski-Vincze (2017) i.m., 131.

58 Rodrik, Dani: *Feasible Globalizations*, Harvard University, 2002, 1.

59 I. Jakab (2016) i.m., 97-120.